

IŠGINIMO RITUALŲ ANALOGIJOS BEI AREALAI LIETUVOJE IR VAKARŲ BALTARUSIJOJE (XIX a. antroji— XX a. pirmoji pusė)

REGINA MERKIENĖ

Gyvulininkystės ritualai — dvasinės kultūros sritis, atsiradusi pačioje gyvulių laikymo pradžioje. Baltų genčių formavimosi laikotarpiu jau greičiausiai naudota magija gyvulių vaisingumui, produktyvumui didinti, jų sveikatai apsaugoti. Taigi, jeigu laikysime dvasinės kultūros apraiškas etniniu požymiu, turėsime sutikti, kad bent dalis tarp lietuvių paplitusių išginimo ritualų turėjo būti žinomi ir panašiai suvokiami visoje baltų gyventoje teritorijoje. Antra vertus, per tūkstantmečius, skiriančius mus nuo baltų genčių susidarymo, ne kartą keitėsi religiniai vaizdiniai, prisidėję prie XX a. pirmąją pusę pasiekusių ritualų daugiasluoksniškumo, o gentinis, vėliau tautinis ir iš dalies administracinis bendrumas bei tarpetninė sąveika — prie specifinių ritualinių veiksmų kompleksų ir jų arealų susidarymo.

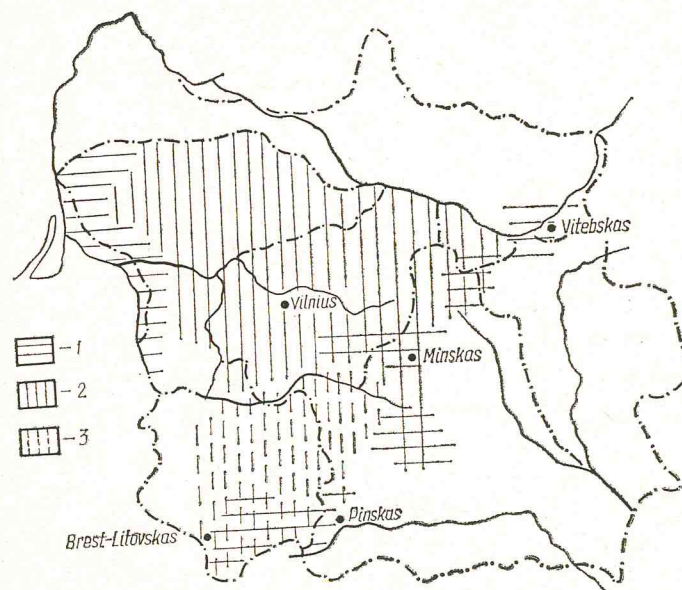
Kai kurie gyvulininkystės ritualų elementai iki pat XX a. buvo žinomi daugeliui Europos tautų. Tai būdinga ir kitų ūkio šakų papročiams. Antai A. Vyšniauskaitė, bandydama nustatyti lietuvių ir baltarusių linininkystės papročių analogijas, padarė išvadą, kad šie papročiai Europoje neturi etninio savitumo, tik ne visi jų elementai išlaikė tą patį intensyvumą¹. Taigi vien tik ritualų išvardijimas menkai prisidėtų prie lietuvių etnogenezės problemos.

Šio straipsnio tikslas — apžvelgti gyvulių išginimo ritualų analogijas Europoje, nustatyti XIX a. antrosios—XX a. pirmosios pusės ritualinių elementų kilmę, jų arealus Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje bei kokią prasmę suteikia jiems žmonės. Išginimo dieną būdavo atliekama daug maginių veiksmų su įvairiomis saugomis, todėl kiekviena iš jų bus aptariama atskirai (tos dienos draudimai dėl darbo apimtys nenagrinėjami).

Baltarusių gyvulininkystės papročiai iki šiol menkai tyrinėti, tėra tik pavieniai fragmentiški jų aprašymai². Iš jų pažymėtini P. Šeino paskelbti XIX a. antrosios pusės Gardino gubernijos ir apskrities, Slanimo bei Pružanų apskrities, Mogiliovo gubernijos Oršos apskrities bei liečiantys Lietuvą Kauno gubernijos Zarasų ir Ukmergės apskrities išginimo ritualų aprašai. Daugelis juose minėtų ritualinių veiksmų buvo nurodyti ir vėlesniuose kitų autorių darbuose. Antai B. Buračas, kuris aprašė daugelio Lietuvos vietovių gyvulių išginimo papročius³, beveik tais pačiais kaip ir P. Šeinas žodžiais pasakojo apie ritualinių veiksmų seką ir prasmę Zarasų apskrityje⁴. Taigi, arba P. Šeino darbas jam buvo žinomas,

arba abiejų autorių aprašytieji papročiai XX a. pradžioje dar tebebuvo labai gyvybingi.

Kai kurių Lietuvos vietovių gyvulių išginimo papročius yra aprašęs J. Elisonas, P. Bugailiškis, K. Sčesnulevičius, S. Skrodenis⁵, o pirmosios gyvulių išginimo dienos burtus, apeigas, jiems naudotas saugas iš dalies apibūdino V. Milius ir P. Dundulienė⁶.

1 pav. Ganymo organizacija Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje XX a. pradžioje:
1 — kiekvienas gano savo ganykloje, 2 — visas kaimas gano drauge, 3 — kiekvienas gano atskirai bendrose ganyklose

Šiam darbui, be to, panaudota rankraštinė medžiaga, 1960, 1966—1979 m. per ekspedicijas surinkta autorės Lietuvoje ir Baltarusijoje, taip pat XX a. trečiajame, ketvirtajame ir penktajame—aštuntajame dešimtmečiais užrašyta muziejininkų, tautosakininkų, kraštotyrininkų⁷. Remiantis šiais duomenimis buvo sudaryti reiškinų paplitimo žemėlapiai.

Gyvulių išginimo diena ir ritualo modelis. XIX—XX a. Lietuvoje ir Baltarusijoje išginimo ritualų diena iš dalies priklausė nuo ganymo organizacijos. Ten, kur viso kaimo gyvuliai ganėsi vienoje bandoje (1 pav., 2), ši diena dažnai sutapdavo su kerdžiaus samdos metų pradžia per jurgines. Ji laikyta pirmąja gyvulių į ganyklas išginimo diena, ir tą dieną buvo atliekamos įvairios apeigos vos ne visoje Europoje⁸. Tose Lietuvos ir vakarų Baltarusijos vietovėse, kuriose kiekvienas valstietis ganė tik savo gyvulius, nors ir bendrose ganyklose (1 pav., 3), dažniau apeigos atlikinėtos pirmą kartą pavasarį išgenant gyvulius. Ka-

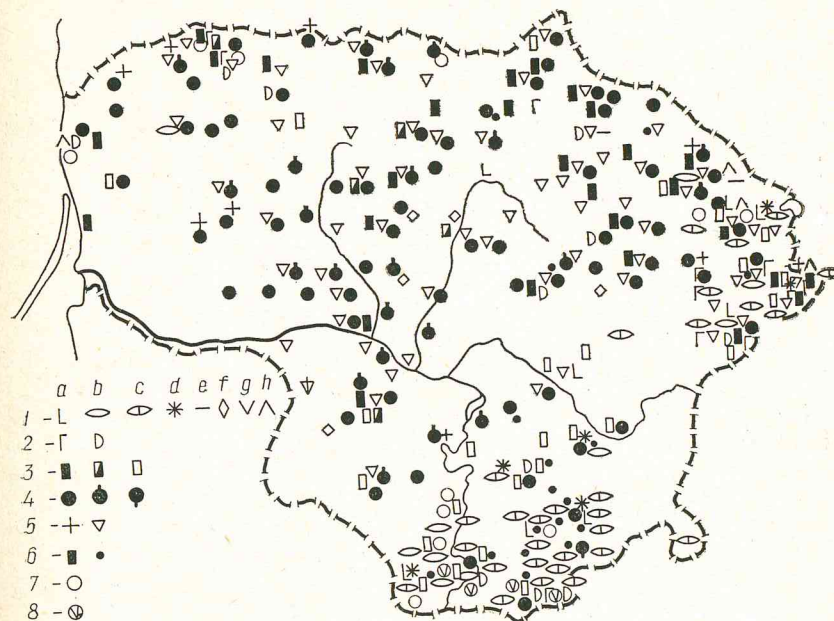
pitalizmo laikotarpiu, ypač XX a. pirmojoje pusėje sparčiai kaimams skirstantis į vienkiemius, nykstant servitutams bei dalijantis bendras kaimo ganyklas, išginimo per jurgines paisoma vis mažiau. Daugiau pašarų turintys ūkiai pradėdavo ganyti tik gegužės pradžioje ir tada išginami atlikdavo dalį jurginių apeigų.

XIX a. antrojoje pusėje gyvulių išginimo ritualą Lietuvoje ir Baltarusijoje sudarė šie elementai: 1 — gyvulių apšventimas (apsmilkymas, aptrynimas, šlapdymas) apvalančiomis priemonėmis; 2 — perginimas per saugas (kiaušinius, aštirus geležinius daiktus, užraktą, juostą, staklių veleną ir kt.); 3 — užkalbėjimas suduodant apeiginėmis rykštelėmis ir ranka; 4 — užganymas su saugomis (apeigine rykšte, kiaušiniiais, duona, užraktu, akmenėliais ir kt.); 5 — užkalbėjimas aukojant (ruošiantis valgyti apeiginį maistą — kiaušinius, neplaktą kiaušiniene, duoną, varškę ir kt.); 6 — parginusio piemens laistymas; 7 — saugų (užganymo rykštės ir akmenėlių) slėpimas tvartuose.

Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje gyvulių išginimo ritualo modelis jungė visus šiuos elementus. Vakarų Lietuvoje buvo labiau paplitęs užganymas su saugomis, o vakarų Baltarusijoje — perginimas per saugas. Kitų ritualinių elementų paplitimas kur kas tolygesnis, tačiau pavienių ritualinių veiksmų (gyvulių apsmilkymo, šlapdymo, piemens laistymo ir kt.) arealai įvairūs.

Apšventimas ugnimi. Sukartografavus lietuvių ūkinės tautosakos archyvo kartotekos medžiagą⁹, rinktą iki XX a. penktojo dešimtmečio, matyti, kad visoje Lietuvoje tuo metu buvo žinomas išgenamų gyvulių apšventimas ugnimi (2 pav., 4), turėjęs apsaugoti bandą (aveles arba karves) nuo vilkų, ligų, burtų ir griaustinio. Šis apeiginis veiksmas Europos šalyse atlikinėtas įvairiai. Italijoje gyvuliai buvo genami per iš šieno ir šiaudų sukurtą ugnį¹⁰. Britanijos salose jie buvo varomi per dviejų ant kalvos sukurtų laužų tarpą, apie gyvulius tris kartus ratu apnešamas degantis deglas¹¹. Suomijoje deglu buvo apšviečiamas genesys¹². Jugoslavijoje tą dieną gyvulius varydavo per laužavietę¹³, o Bukovinoje versdavo šokti per patį laužą arba, jei buvo per didelė liepsna, eiti bent per laužo dūmus¹⁴. Lietuvoje gyvuliai apšvęsti gana įvairiai. Ypač išsiskiria XX a. pradžioje jau retai bepasitaikęs išlydėjimas ganyklon su apeigine žvake (*grabnyčia*)¹⁵, kurios liepsna, kaip ir bet kuri ugnis, turėjusi visą ganyto laiką atbaidyti žvėris nuo bandos. Šis apeiginis veiksmas ankstesniais amžiais buvo gana paplitęs tarp slavų tautų, jo pėdsakų aptinkama ne tik Baltarusijoje, bet ir Jugoslavijoje¹⁶. Lietuvoje ir tose Baltarusijos vietovėse, kuriose XX a. pirmojoje pusėje dar buvo šis veiksmas atliekamas, gyvuliai dažniausiai, dalyvaudant piemeniui ar kitiems šeimos nariams, moterų buvo apsmilkomi pačiame tvarte ar tarpduryje, diendaržyje (3 pav.), retkarčiais ganykloje ant žarijų užmestomis šventintomis žolėmis, kadagiais, devindrekiu (*Ferula Asa foetida*; tarmėse *develdrekis*, *levandrekis* ir pan.). Be to, šiau-

rės Žemaitijoje smilkyta rūtomis, o rytų Aukštaitijoje — vilko fekalijomis. Į apsmilkymo arealą pietuose taip pat įėjo Lenkija¹⁷, iš dalies ir Rumunija, kurioje gyvuliai buvo aprūkomi slapta surinktų malkų laužo žarijomis¹⁸.

2 pav. Pirmojo gyvulių išginimo ritualiniai veiksmai Lietuvoje XIX a. pab. — XX a. pr.:

1 — perginama per saugas (a — spyną, b — kiaušinį, c — du kiaušinius, d — staklių veleną, e — juostą, f — prijuostę, g — virtuvės rykus, h — aštirus geležinius daiktus), 2 — saugos nešamos į ganyklą (a — spyna, b — duona), 3 — išgenant suduodama rykšte (a — kuri parnešama namo, b — beržo šakele, c — verba), 4 — smilkoma: a — įvairiomis šventintomis žolėmis, b — devindrekiu, c — vilko fekalijomis, 5 — šlapdoma (a — karvės (šventintu vandeniu), b — piemuio), 6 — parginus tvarte dedamos saugos (a — išginimo rykštė, b — akmenėliai), 7 — gyvuliai namie arba ganykloje apeinami ratu, 8 — po užgavėnių vakarienės surišami virtuvės rykai, kad ganant gyvuliai nesiskirstytų

Šis išginimo ritualo veiksmas sietinas ne tik su apvalymu ugnimi, bet ir su auka. Tokią mintį ypač kelia, nors ir labai retai pasitaikęs, gyvulių plaukų deginimas, turėjęs pakeisti senoviškesnį paties gyvulio aukojimą. XIX a. antrojoje pusėje Marcinkonių valsčiuje Kabelių parapijoje kiekvieną galviją kryžmai apdegindavo iš trijų pusių su apeigine žvake¹⁹, o Telšių valsčiuje Ubiškės apylinkėse²⁰, Rokiškio apskrities Panemunio valsčiaus Dauniūnų kaime karvės smilkytos jų pačių plaukais²¹.

Smilkalų parinkimas ir smilkymo būdas iki pat XX a. priklausė nuo gyvulių rūšies, tačiau tuo metu jau vyko žymios permainos, susijusios su ūkinės veiklos kitimu. Jos ilgai skirtumas suniveliojo. Vakarų Lietuvoje, kur buvo intensyvesnis pieno ūkis, smilkytos karvės. Daugiausia augalinis smilkalas neštas iš vienos pu-

sės, aprūkant „labiausiai pažeidžiamas vietas“ — galvą (kad kas gyvulio nenužiūrėtų) ir tešmenį (kad pieno neatimtų). Rytų Lietuvoje ir iš dalies Baltarusijoje buvo apsmilkomos karvės bei avys, dažniau atlikinėtas senoviškesnės formos apeiginis veiksmas — tiek augalinės, tiek gyvulinės kilmės smilkalai nešti iki trijų kartų aplink gyvulį ar visą bandą.

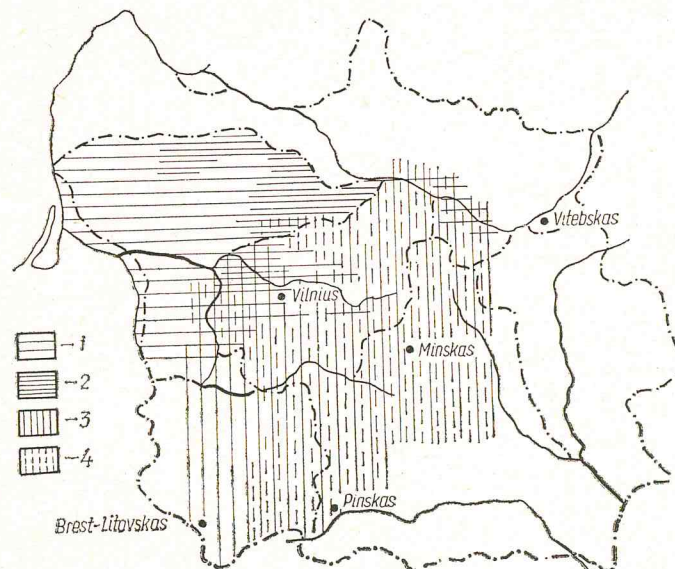
3 pav. Gyvulių smilkymas išgenant. Ukmergės apskritis, Balninkų valsčius, Traupio k. Fotografuota V. Miškinio 1940 m. KVDM Liaudies meno skyrius, negat. Nr. 12152

Dabar jau sunku spręsti, ar apsmilkymas žolėmis XIX a. antrojoje—XX a. pirmojoje pusėje sietinas vien su senaisiais tikėjimais. XIX a. viduryje ūkinėje literatūroje aprūkymas skatintas kaip profilaktinė priemonė. Antai iš Gardino gubernijos kilusios Anos Ciundzevickos teigimu, sveikus gyvulius, prasidėjus užkrečiamoms ligoms, reikia laikyti lauke ir iš visų pusių apsupti sakingų medžių bei smalos dūmais²², tvartus smilkyti giliuose induose kaitinamomis kadagio uogomis, eglės, pušies ūgliais, smalos gabalėliais²³, o šiaip juose pakabinti kvapnių žolių (rūtų, mėtų, čiobrelų, česnakų ir kt.) ryšulėlių²⁴.

XX a. pirmojoje pusėje smilkusieji gyvulius taip pat manė, kad tai padeda gyvuliams būti atsparesniems. Tuo pačiu metu smilkymas gana sparčiai nyko pietvakarių Lietuvoje. Čia net imta saugoti neapsmilkytus gyvulius nuo apsmilkytųjų, mat tikėta, kad, pavyzdžiui, apsiuostydama apsmilkytoji karvė galinti atimti pieną iš neapsmilkytųjų. Smilkusieji žmonės apšaukiami burtininkais, tykančiais svetimos naudos. Tokia nuomonė buvo paplitusi visame rytiniame smilkymo arealo pakraštyje (4 pav., 1). Beje, XIX a.

pabaigoje apie smilkusiuosius panašiai manyta ir kai kuriose Lenkijos vietovėse²⁵.

Pieno gausinimas šlapdymu. Šlakstymu bei laistymu Lietuvoje ir Baltarusijoje, kaip ir kitose Europos šalyse, bandyta padidinti karvių žvalumą, riebumą, pieningumą, taip pat paskatinti žolės augimą. Iki pat XX a. Lietuvoje, išskyrus pietinius

4 pav. Pirmojo gyvulių išginimo ritualiniai veiksmai Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje XX a. III—IV dešimtmetyje:

1 — gyvulių smilkymas, 2 — piemens apliejimas vandeniu, 3 — išgenama su verba, 4 — pergenama per kiaušinius

dzūkus, pirmąją išginimo dieną lietas vanduo ant su gyvuliais grįžtančio piemens (2 pav., 5b). XX a. pirmojoje pusėje taip buvo daroma didelėje rytų Lietuvos dalyje. Vakaruose arealas siekė kiek už Šiaulių, rytuose — Kauno gubernijos ribose įėjo į Baltarusiją (4 pav., 2). Greičiausiai tai nauja ritualinio veiksmo laistytis pirmojo melžimo pienu forma. Antai, kad karvės visus metus duotų daug pieno, ant piemens lietas pienas Telšių apskrities Varnių valsčiaus Nevardėnų kaime, Šakių apskrities Sintautų valsčiaus Gaisrių kaime²⁶. Analogiškas paprotys, matyt, buvęs ir rytų Lietuvoje: Švenčionių apskrities Mielagėnų parapijoje pienu lietas vandeniu iš melžtuvės²⁷. Tokia dalinė apeiginio veiksmo transformacija pastebėta ir kitose šalyse. A. Kolevos nuomone, Serbijoje avių šlakstymas vandeniu greičiausiai atsirado iš apeiginio šlakstymosi pirmuoju pienu²⁸.

Lietuvoje aplietas pienu dažniausiai būdavo vaišinamas pienu gaminiais, duona ir kiaušiniiais. Tai rodo, kad jų valgymas taip

pat turėjo ritualinę prasmę, kuri XX a. jau buvo pamiršta ir, kaip pats liejimas vandeniu, aiškinama naujai: liejama, kad pienuo būtų žvalus ir ganykloje nesnaustų, o vaišinamas, norint palepinti, atlyginti už sušlapdymą. Galėjo anksčiau būti ir kita ritualinių veiksmų seka. Pvz., vakarų Bulgarijoje, Serbijoje ir Juodkalnijoje namų šeimininkė, kad avys duotų daugiau pieno, iš pradžių specialiu patiekalu iš duonos ir nevirinto pieno vaišino vaikus, o paskui jų galvas laistė vandeniu²⁹. Tą iš dalies primena ir kitas Lietuvoje bei Baltarusijoje paplitęs ritualinis veiksmas: išgenančiam galvijus piemeniui į ganyklą duodavo 1—2, rečiau 4 kiaušinius, kuriuos XX a. pradžioje vienur liepta suvalgyti, kitur — visus ar dalį parnešti sveikus, kad vėliau atiduotų elgetai, paaukotų bažnyčiai.

XX a. gyvulių išginimo apeiginiai elementai turi nemažai religinio sinkretizmo. Todėl šiuo metu atrodytų, kad karvių šlakstymą šventintu vandeniu, vienur kitur pasitaikiusį Lietuvoje (2 pav., 5a) ir Baltarusijoje³⁰, taip pat praktikuotą įvairiose Europos šalyse, sukėlė krikščionybė. Tačiau Baltarusijoje, kurioje kiek ilgiau negu Lietuvoje išsilaikė daugelis senųjų papročių, karvės šlakstytos bei laistytos ir paprastu vandeniu. Jurginių rytą gyvuliai ginti kuo anksčiau, kad spėtų priesti su rasa³¹, kurią renką burtininkės, norinčios atimti iš svetimų karvių pieną³². Lietuvoje, Baltarusijoje, Lenkijoje paplitusiuose memoratuose paprastai sakoma, kad tam tikromis dienomis surinkta rasa virstanti gausia pieno srove, tekančia iš rankšluosčio kutų, brizgilo ir pan. Greičiausiai apeiginį šlakstymą skatino tikėjimas, kad ne tik gyvuliui sugirdyta, bet ir ant jo užpilta ar užtekšta rasa turinti pagausinti pieną. Beje, užganant gyvuliai rasa šlakstyti Britanijos salose³³, o vandeniu laistyti Čekijoje ir Slovakijoje³⁴, Chorvatijoje ir Serbijoje³⁵.

Rykštelė — gyvybingumo teikėja ir bandos saugotoja. Labiausiai XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pradžioje Lietuvoje ir Baltarusijoje paplitęs ritualinis veiksmas — išginimas ir ganymas su tam tikra vytele — buvo būdingas daugeliui vakarų ir vidurio Europos tautų: bulgarams, serbams, chorvatams³⁶, vokiečiams³⁷, austrams³⁸, lenkams³⁹, čekams ir slovakams⁴⁰. A. Kolveos nuomone, tai buvusi apsauginė ir produkuojanti maginė priemonė⁴¹. Lietuvoje jos ritualinę svarbą rodo ir tai, kad, užduodant ją, kalbėti užkalbėjimai. Jų tekstai skirtingi, tačiau visuose išsakyta ta pati mintis — gyvuliai turi sugrįžti namo sveiki⁴².

Lietuvoje ir Baltarusijoje gana dažnai užganyta pasižyminčio ypatingomis savybėmis medžio šakele: vakarų Lietuvoje — kadagio (ilgaamžis ir visada žalias), pietvakarių, vidurio, iš dalies šiaurvakarių Lietuvoje — beržo (anksti sulapoja ir daug duoda sulos), rytų Lietuvoje ir Baltarusijoje — blindės, žilvičio — *verbos*, *берба* (ypač lengvai dauginasi). Be to, XX a. pradžioje Trakų apskrityje ginta ir su ąžuolėliu⁴³ (stipriausias medis) (2 pav., 3). Rykštelė, vadinta *дыбей*, naudota ir Baltarusijos pietuose⁴⁴. XIX a.

pabaigoje—XX a. pirmojoje pusėje dažniausiai ginta su viena rykštele, nors anksčiau greičiausiai imtos drauge kelios⁴⁵, kurių savybės turėjęs perimti paliestasis, o paslėptos tvarte, jos traukdavusios gyvulius namo. Manyta, kad per dieną apeigine rykštele ganyti gyvuliai nesiskirstys iš bandos, rudenį visi grįš namo ir bus sveiki; jų netrenks perkūnas, neįkirs gyvatė, nekandžios gyliai. Tik iš dviejų aprašymų matyti, kad išginimo rykštei buvo priskiriamos kitos savybės: Šiaulių apskrities Šiaulėnų valsčiaus Liepiškių kaimė užrašyta, kad iš tvarto kertėje įsmeigtos beržinės užganymo rykštės pienas tekas⁴⁶ (panašus iššaukia panašų — pieno bus, kaip beržo sulos) ir Trakų apskrities Semeliškių valsčiaus Gilušio kaimė nurodyta, kad su verba išginto gyvulio nekankins mitinė būtybė — šmikštė arba velnias⁴⁷.

XX a. pradžioje beveik visoje Lietuvoje mažai kreipta dėmesio, kokia vytele genama, svarbiau buvo ją sveiką iš karto ar vakare iš ganyklos parneštą, padėti tvarto kertėje, pakišti pastogėn ir pan. Kartais rykštelė atstojo žymeklį: ginta su žagaru, turinčiu tiek šakelių, kiek bandoje gyvulių, arba jame buvo įrantomas išgenamų gyvulių skaičius. XIX a. viduryje tokios lazdelės dvaruose buvo naudojamos kerdžiui perduotų gyvulių apskaitai⁴⁸. Galimas dalykas, kad ranteliai užganymo rykštėse vėlyvos kilmės ir, visam kaimui drauge ganant, jie turėjo daugiau praktinę negu apeiginę reikšmę.

XX a. pirmojoje pusėje užganymas su rykštele sparčiai nyksta. Kiek ilgiau išginimas su verba *берба* išliko pietryčių Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje (4 pav., 3).

Reprodukuojantys kiaušiniai ir jų aukojimas. Rytų Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje išginimo apeigose svarbi vieta teko dažytiems ir baltiems vištos kiaušiniams (2 pav., 1b, 1c ir 4 pav., 4). Jais ne tik siekta gyvulių vaisingumo ir sveikatos (du kiaušiniai dėti, kad avys vestų po du ėriukus, kad gyvuliai būtų apvalūs kaip kiaušiniai, riebus ir vaisingi), bet ir burtą, ar jie laimingai ganysis.

Kiaušiniai dažniausiai dėti tvarto tarpduryje, prie slenksčio ar po juo (apkasami, vyniojami į kailinius, padedami viešai abiejose slenksčio pusėse, galuose ar ant jo paties), arba diendaržio tarpvartėje, rečiau — ant vartų stulpų. Genant žiūrėta, ar kuris iš gyvulių kiaušinių neužkliudys. Kliudžiusiuoju skubėdavo atsikratyti, nes manyta, kad jis kitų metų nesulauks — vilkas papjaus ar pats susižalos. Iš piemens taip pat kai kur reikalauta išnešiotą per dieną žalią kiaušinį vakare parnešti sveiką. Tai turėjo lemti bandai sveikatą.

Vokietijoje daryta priešingai: išgenant gyvulius stengtasi kiaušinį sutrypdinti, kad visos blogybės pasiliktų vietoje ir nenusektų į ganyklą⁴⁹. Lenkai⁵⁰, čekai ir slovakai⁵¹ kiaušiniams braukydavo karves, kad šios būtų riebios ir vaisingos, o vengrai⁵², kaip ir baltarusiai bei lietuviai, išgindami dėjo juos po slenksčiu. Beje, XIX a.

pabaigoje Lietuvoje perginimo per kiaušinius arealas beveik sutapo su dzūkų gyventu plotu ir XX a. pirmojoje pusėje mažai pasikeitė (plg. 2 pav., 1b, 1c ir 4 pav., 4).

Perginimo kiaušiniai greičiausiai laikytini auka gyvulių globėjui, nes jie namuose nepaliekami: atiduodami piemeniui, elgetai arba aukojami bažnyčiai. Visais šiais atvejais siekta to paties — kad gyvuliai ganant išliktų sveiki. Čia galime įžiūrėti liekanas senovės aukos Gonikliui, kuriam, anot M. Strijkovskio, piemenys aukodavę ant akmenų gyvulių pautus⁵³. Ilgainiui juos galėjo pakeisti vištų kiaušinių kiaušinėnė, daugelio Europos tautų naudota gyvulininkystės ritualuose. Pagal A. Briuknerį, Latvijoje per jurgines Usiniui aukota višta, duona, alus ir kiaušiniai⁵⁴. XIX a. antrojoje — XX a. pirmojoje pusėje gyvulių globėju Lietuvoje laikytas šv. Jurgis, kuriam priskirtos beveik visos Goniklio savybės: jo valioje gyvulių sveikata, vilkai — tai jo kurtai, kuriuos galys sudrausti arba pasiųsti išgaišinti netinkamai pasielgusio žmogaus bandą. Ir XIX a. antrojoje pusėje aukos šv. Jurgiui buvo gana įvairios: be kiaušinių aukoti įvairūs pieno gaminiai ir mėsa. XX a. pirmojoje pusėje Aukštaitijoje bei vakarų Baltarusijoje dažniausiai aukoti kiaušiniai. Kartais neštas į bažnyčią pirmdėlės karvės sviestas, nors manoma, kad seniau aukotas sviestas kiekvienos apsiveršiančios karvės⁵⁵. Žemaitijoje senąsias aukas šv. Jurgiui kai kur pakaitė votai.

Perginimas per ratą. XIX a. antrojoje pusėje Baltarusijoje ir rytų Lietuvoje gyvuliai varyti per tvarto tarpduryje ar už slenksčio patiestą juostą, prijuostę, suverptų linų sruogą ar nytis, staklių veleną. XIX a. pabaigoje prijuostė dažniau tiesta vidurio Lietuvoje, tarp Nevėžio ir Dubysos, nors anksčiau greičiausiai taip daryta kur kas didesnėje teritorijoje. Rytų Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje klotą juosta arba verpalų sruoga, nytis, Baltarusijoje — audeklo atraiža, kad gyvuliai nenuklystų nuo bandos, eitų namo „kaip juosta“ ir pan. Visos šios saugos turi bendrą bruožą. Jos yra iš lino — augalo, kuris, kaip tikėta, atbaidęs galinčias pakenkti mitines būtybes⁵⁶. Verpalų sruoga, kaip ir nytis, dėvima juosta ar prijuostė, iš dalies ir audeklo atraiža sudaro vieną ar kelis uždarus ratus, kurie greičiausiai turėję apsaugoti gyvulius, o juosta bei prijuostės juosmuo — didinti gyvulių vaisingumą. XX a. pradžioje, kai senoji perginimo per šias saugas prasmė vis labiau užmirštama, imtos naudoti ir kitos panašios priemonės — virvė („gyvuliai eis kaip virvė“), kelios su verba pašventintos vilnionių siūlų gijos ir pan. XX a. pirmojoje pusėje gijas kiek ilgiau valstiečiai tiesė tik pietvakarių Baltarusijoje ir pietrytiniame Lietuvos pakraštyje.

Perginimas per ratą kituose kraštuose mažiau paplitęs. Yra žinoma tik tiek, kad Bulgarijoje avis gindavo per gėlių vainiko vidurį bei patiestą vyrišką raudoną juostą⁵⁷.

Gyvulių stiprinimas bei žvėrių nasrų rakimas geležimi ir akmeniu. Ši ritualo dalis atlikinėta trejopai: šiaurės Lietuvoje užganant su tvarto raktu ar užrakinta spyna (2 pav., 2a), kuri nešta retkarčiais vieną ar tris kartus apie bandą, o po to mesta į jos vidurį, manant, kad nuo to banda visa namo pareis ir lauke nesiskirstys. Rytų Lietuvoje ir Baltarusijoje perginta per geležinius daiktus (2 pav., 1a, 1b): po tvarto slenksčiu ar prie jo dėta užrakinta spyna, į viršų atverstais dantimis pjūklas, gelžgaliai. Visos šios saugos turėjo sergėti gyvulius nuo bet kokio pragaišimo: pergintas per kirvį — be šeimininko kirvio nedvės; peržengęs pjūklo dantis — nebijos žvėrių dantų; perginimo spyna turėjusi užrakinti vilko nasrus. Geležinius daiktus išginimo apeigose naudojo ir kitos tautos, tačiau dažniausiai jiems teikė visai kitą prasmę. Vengrai ginė per grandinę, kad gyvuliai būtų stiprūs⁵⁸, lenkai — kad jie nepasimestų. Tvirtumo jiems turėjusi suteikti spyna⁵⁹.

XIX a. antrojoje pusėje rytų Lietuvoje buvo atliekama apeiga su bene pačia archaiškiausia sauga — akmenėliais, turėjusiais, kaip ir geležis, sustiprinti gyvulius, daryti juos nepažeidžiamus ir, kaip kiaušinio apvalumas, didinti jų vaisingumą. Tikėta, kad supilti į vieną vietą akmenėliai išlaikys visas avis krūvoje, todėl užganant gyvulius piemuo privalėjo ganykloje pririnkti tiek baltų ir pilkų akmenėlių, kiek išginė kurių avelių; vakare juos paslėpdavo avių tvarto kertėje, viduryje, po slenksčiu ar ant tvarto. Trakų apskrityje Žiežmarių valsčiuje Ašakienių kaime, be to, avelės pergintos per akmenėlius⁶⁰, o Lazdijų raj. Leipalingio apylinkėse, kad avys iš bandos nekriktų, jie pilti į vieną duobutę⁶¹.

Apie šią saugą iš Baltarusijos kol kas neturime duomenų. XX a. pradžioje Lietuvoje ji mažai naudojama, o XX a. septintajame — aštuntajame dešimtmėčiuose jau beveik ir išnykusi iš žmonių atminties.

Iš v a d o s: 1. XIX a. antrojoje — XX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje ritualinis gyvulių išginimas — tai imitatyvinės magijos veiksmai (jais buvo siekiama pagerinti bandos produktyvumą, išlaikyti ją sveiką ir apsaugoti nuo įvairių blogybių) ir auka mitinei būtybei (vėliau sutapatintai su šv. Jurgiu), valdžiusiai plėšrius žvėris ir kitą gyvūniją.

2. Dalis ritualinių elementų buvo bendri visai Europai, o dauguma ypač būdinga pietinių slavų tautoms. Jų analogijos germanų ir romanų tautose pasitaikė retai. Ritualo modelis, veiksmų seka, jų prasmės suvokimas rodo, kad XIX a. antrojoje — XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos ir Baltarusijos gyvulių išginimo apeigos skyrėsi nuo kitų kraštų ir tarpusavyje. Skirtumai ypač išryškėjo XX a. viduryje. Ritualinių elementų ir veiksmų arealai liudija plačiame Lietuvos ir Baltarusijos paribio ruože buvusį dviejų kultūrų susidūrimą, tačiau dar per anksti jas sieti su tautų etnogeneze.

3. XIX a. pabaigoje—XX a. pirmojoje pusėje kai kurių ritualinių elementų ir apeiginių veiksmų arealų pakraščiuose formavosi antagonistinės zonos, kuriose iš analogiškų maginių veiksmų tikėtasi priešingų ar bent skirtingų padarinių. Šios zonos tik iš dalies sutapo su dabartinėmis etninėmis ribomis.

NUORODOS

1. Vyšniauskaitė A. Rytų Lietuvos ir vakarų Baltarusijos linų sėjos papročių analogijos XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pradžioje.—Kn.: Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1975 ir 1976 metais. V., 1977, p. 169.
2. Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края.—СПб., 1887, т. 1, ч. I, с. 165—170; Jelinska E. Wieś Komarowice.—Wisła, Warszawa, 1891, t. 5, p. 514—516.
3. Buračas B. Gyvulių išginimo apeigos (senovės kaimo papročiai).—Gimtasai kraštas, 1934, Nr. 2, p. 99—102.
4. Plg. Ten pat, p. 100; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка..., с. 166.
5. Elisonas J. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje.—Mūsų tautosaka, 1932, t. 5, p. 141—142, 146, 152 ir 165; Bugailiškis P. Prietariai senovės gyvulių ūkyje.—Gimtasai kraštas, 1939, Nr. 2—3, p. 638; Ščesnulevičius K. Kaimo piemenys ir ganymas Valkininkų apylinkėje (Vilniaus krašte).—Gimtasai kraštas, 1938, Nr. 1—2, p. 230—233; Skrodenis S. Kalendorinės apeigos, papročiai ir tautosaka.—Kn.: Dieveniškės. V., 1968, p. 264.
6. Milius V. Pirmosios gyvulių išginimo dienos papročiai.—Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A, 1962, t. 1(12), p. 197—208; Milius V. Gyvulininkystė.—Kn.: Lietuvių etnografijos bruožai. V., 1964, p. 96—99, 102—104; Dundulienė P. Lietuvių kalendoriniai ir agrariniai papročiai.—V., 1979, p. 81—86.
7. Išanalizuota medžiaga esanti Lietuvos TSR MA Istorijos institute (ES), Kauno valst. M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Liaudies meno skyriuje, Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejuje, Šiaulių „Aušros“ istorijos ir etnografijos muziejuje ir kt.
8. Колева Т. А. Георгиев день у южных славян (обычай, связанные с животноводством).—Советская этнография, 1978, № 2, с. 25—38; Красновская Н. А. Итальянцы.—В кн.: Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX—начало XX в. Весенние праздники (toliau—KO). М., 1977, с. 25, 26; Морозова М. Н. Скандинавские народы.—KO, с. 118; Шлыгина Н. В. Финны.—KO, с. 130; Листова Н. М. Австрийцы.—KO, с. 171, 174; Листова Н. М. Народы Швейцарии.—KO, с. 182; Демётёр Т. Венгры.—KO, с. 197; Ганцкая О. А. Поляки.—KO, с. 214, 215; Кашуба М. С. Народы Югославии.—KO, с. 262—266; Колева Т. А. Болгары.—KO, с. 288; Салманович М. Я. Румыны.—KO, с. 309, 310; Иванова Ю. И. Албанцы.—KO, с. 318; Иванова Ю. И. Греки.—KO, с. 332; Пропл В. Я. Русские аграрные праздники: Опыт историко-этнографического исследования.—Л., 1963, с. 29, 58.
9. Medžiaga laikoma LTSR MA Istorijos institute (toliau—ES, LTA).
10. Красновская Н. А. Итальянцы.—KO, с. 27.
11. Гроздова И. Н. Народы Британских островов.—KO, с. 100.
12. Шлыгина Н. В. Финны.—KO, с. 130.
13. Кашуба М. С. Народы Югославии.—KO, с. 265.
14. Салманович М. Я. Румыны.—KO, с. 309.
15. Seinų aps. Leipalingio vls. Gailiūnų k., Veisiejų vls. Jekonių k., Alytaus aps. Liškiavos vls. Ricielių k.—ES, LTA, 374^e (1014^e); Šiaulių aps. Padubysio vls. Pauliškių k., Švenčionių aps. Paringio parapija.—ES, LTA, 250 (1194); Buračas B. Gyvulių išginimo apeigos..., p. 100.

16. Кашуба М. С. Народы Югославии.—KO, с. 265.
17. Ганцкая О. А. Поляки.—KO, с. 214, 215.
18. Салманович М. Я. Румыны.—KO, с. 309.
19. ES, LTA, LMD, I 189(1).
20. ES, LTA, 1582 (60¹⁹).
21. ES, LTA. Užrašė Salų jaunųjų ūkininkų ratelio (toliau—JOR) narys B. Čižiūnas.
22. [Ciundziewicka A.] Gospodynĭ Litewska.—Wilno, 1882, p. 51.
23. Ten pat, p. 49, 50.
24. Ten pat, p. 32.
25. Polaczek S. Z podań i wierzeń ludowych zapisanych we wsi Rudawie pod Krakowiem.—Wisła, Warszawa, 1891, t. 5, p. 633.
26. ES, LTA, 395 (98^e).
27. ES, LTA, LMD, I 630 (8).
28. Колева Т. А. Георгиев день..., с. 27.
29. Ten pat.
30. Astravo raj. Gervėčių apyl. (ES, b. 651, l. 31); Pastovų raj. Savičių apyl. (ES, b. 671, l. 29); Glubokojės raj. Starinkovo apyl. (l. 41); Baranovičių raj. Milovidų apyl. (b. 723 (30), l. 229).
31. Kopylio raj. Bobovnios apyl. (ES, b. 671, l. 15, 21); Dzeržinskio raj. Volmos apyl. (l. 23); Ašmenos raj. Alšėnų apyl. (l. 24); Smurgainių raj. Salų apyl. (l. 27); Breslaujos raj. Belajos apyl. (l. 33); Miorų raj. Turkų apyl. (l. 38); Pinsko raj. Gorodiščės apyl. (b. 723 (30), l. 257).
32. Smurgainių raj. Salų apyl. (ES, b. 671, l. 27).
33. Гроздова И. Н. Народы Британских островов.—KO, с. 101.
34. Грацианская Н. Н. Чехи и словаки.—KO, с. 236.
35. Колева Т. А. Георгиев день..., с. 33; Кашуба М. С. Народы Югославии.—KO, с. 263.
36. Колева Т. А. Георгиев день..., с. 29 и 34.
37. Филимонова Т. Д. Немцы.—KO, с. 157.
38. Листова Н. М. Австрийцы.—KO, с. 174.
39. Ганцкая О. А. Поляки.—KO, с. 215.
40. Грацианская Н. Н. Чехи и словаки.—KO, с. 236.
41. Колева Т. А. Георгиев день..., с. 29.
42. „Skin lauk, škin lauk, kur buvs, kur nebuvs, eik namo“ (Biržų apskritis Nemunėlio Radviliškio valsčius, ES, LTA, užrašė Runikių JOR narys Vytautas Naudžiūnas); „Sveikas išėini ir sveikas pareik“ (Trakų apskritis Aukštadvario valsčius, ES, LTA, 1406 (568)); „Kur buvis, kur nebuvis, eik namo gult“ (Panevėžio apskritis Krekenavos parapija, ES, LTA, 444 (6⁵) ir kt.
43. Bugailiškis P. Prietariai senovės gyvulių ūkyje, p. 638.
44. ES, b. 723 (30).
45. Trakų apskrityje ginta su verba, ėgliu ir ažuolėliu: Bugailiškis P. Prietariai senovės gyvulių ūkyje, p. 638.
46. ES, LTA, 455^b (179²⁵).
47. ES, LTA. Užrašė Kietaviškių JOR narys J. Juknys.
48. [Ciundziewicka A.] Rocznik gospodarski.—Wilno, 1854, p. 53.
49. Филимонова Т. Д. Немцы.—KO, с. 170.
50. Ганцкая О. А. Поляки.—KO, с. 215.
51. Грацианская Н. Н. Чехи и словаки.—KO, с. 236.
52. Демётёр Т. Венгры.—KO, с. 197.
53. Goniklis Dziewos: Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wsystkiej Rusi.—Warszawa, 1846, p. 146.
54. Brückner A. Starożytna Litwa: Ludy i bogi.—Pojeziecze, Olsztyn, 1979, p. 143.
55. Ščesnulevičius K. Kaimo piemenys ir ganymas..., p. 231—232.
56. Lietuvių sakmėse sakoma, kad velnias ir laumė negalį į linus, nors juos tos pačios laumės verpia.
57. Колева Т. А. Георгиев день..., с. 28, 34.
58. Демётёр Т. Венгры.—KO, с. 197.

59. Ганцкая О. А. Поляки.— КО, с. 215.
60. Užrašė Kietaviškių JŪR narė Eleonora Ramanauskaitė.— ES, LTA, 1777 (346).
61. ES, LTA, 610 (24).

**АНАЛОГИ РИТУАЛОВ ЗАПАСА СКОТА, ИХ АРЕАЛЫ
В ЛИТВЕ И ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ
(2-я половина XIX — первая половина XX в.)**

Р. МЯРКЕНЕ

Резюме

На основе этнографической литературы, архивных данных и полевого материала установлено, что полную модель ритуалов запаса скота на литовско-белорусском пограничье в изучаемый период составляли окуривание, поглаживание, обливание или обрызгивание скота, перегон его через обереги (яйца, острые железные предметы, замок, ткани, нити, валик от ткацкого станка), прикосновение ритуальной веткой (можжевельника, березы, вербы, реже — дуба), запас с нею, яйцами, хлебом и замком, сбор на пастбище камешков, олицетворяющих овец, ритуальная трапеза (яйца или яичница-глазунья, хлеб, реже — творог), обливание возвращающегося пастуха, помещение оберегов — камешков и ритуальной ветки — в хлеве, реже — в загоне.

Комплекс ритуальных действий, их последовательность, как и восприятие их смысла были различны не только у разных народов, но и в ареале одного этноса. Со 2-й половины XIX в. до первой половины XX в. они постоянно менялись. Ареал запаса с ритуальной веткой, замком, хлебом, обрызгивание скота в течение этого времени на западе резко сократились (см. рис. 2 и 3). Немаловажную роль в этом сыграли перемены в хозяйственной деятельности, коснувшиеся и организации пастбы (рис. 1). В некоторых случаях западная граница этого ареала стала совпадать с границей охватывающего Западную Белоруссию перегона скота через обереги. На западе его пределы мало изменились и отчасти совпадали с западной границей аукшгайтов-дзуков. В первой половине XX в. единственным ритуальным элементом, сохранившимся почти по всей Литве и на побережьях рек Двины и Вилии в Белоруссии, было окуривание скота (рис. 3).

В конце XIX—XX в. на пограничных ареалах отдельных ритуальных элементов формировались антагонистические зоны, в которых аналогичным магическим действиям придавалось противоположное или различное значения. Однако они почти не совпадали с современным расселением отдельных этносов.

Несмотря на то, что часть присущих Литве и Западной Белоруссии ритуальных элементов была известна почти по всей Европе, наиболее широко они были распространены среди славянских народов, особенно южных славян.